

Příklad z výzkumu 2.4

Při kódování rozhovoru se začínajícím učitelem Robertem byla následující citace označena kódem ZPĚTNÁ VAZBA.

„Vlastně žáci bojovali o mě, samozřejmě jsme to rozhodovali my, jestli zůstanu v jedné třídě, protože mě chtěla taky druhá třída. No nakonec jsme se rozhodli, že zůstanu v té třídě. Oni tak nějak vidí, že se to může měnit ... aby to bylo spravedlivé, říkají mi, tak bych je měl teď učit, protože jsem předtím učil tu druhou třídu. No říkám jim, to nebude tak jednoduché...”

Měsíc poté byla ve stejném výzkumu při analýze rozhovoru s učitelkou Petrou následující citace označena kódem REFLEXE.

„Mám pocit, že jsem měla štěstí, že něco tak hrozného nebylo, že bych to pocítovala jako něco, že bych ztratila důvěru dětek, nebo se mně nedostala zpětná vazba, pokud se tak stalo ... děcka mají pocit, že se vždycky prolezuje někdo jiný, zvlášť když se říká, že v jejich jedné nějaké chyby byly, že neříkám, že byly úplně ideální.“

Současně s tím si výzkumník uvědomil, že se u Roberta kód REFLEXE neobjevil ani jednou a začal hledat, proč tomu tak může být. Výsledkem tohoto hledání bylo několik nefunkčních teorií. Teprve po delší době si badatel povšiml poslední kódu v seznamu kódů u Roberta, kterým byl kód ZPĚTNÁ VAZBA, jenž byl použit ve stejném významu jako kód REFLEXE. Následně tedy došlo ke sjednocení názvu obou kódů.

Zdroj: Švaříček, nepublikováno

Konzistenci při kódování dat zjednodušuje práce s počítačovým programem, jako je ATLAS.ti (www.atlasti.de), NVivo (www.qsr.com.au), NUD-IST (www.qsr.com.au), ETHNOGRAPH (www.qualisresearch.com), či Weft QDA (<http://www.pressure.to/qda>). Výzkumník tak může při prezentaci či obhajobě ukázat, jak se jeho závěry zakládají na pečlivé analýze dat.

Mezi další techniky při analýze dat, které zvyšují kvalitu výzkumu, můžeme zařadit **dvojitě kódování**, které provádějí dva nezávislí badatelé a posleze se oba dohodnou na nesrovnalostech (Jensenová, Winitzká, 2002). Tento postup je vhodný při práci ve velkých týmech, kdy je možné tuto náročnou metodu uplatnit, ale je nutné se dopředu domluvit na kódovacím postupu. Další technika se nazývá **opětovné kódování** a znamená, že se po skončení kódování výzkumník vrátí k začátku již okódovaného textu a zkusí si jej znovu okódovat. Tady zjistí, jak se jeho první kódy výrazně odlišují od závěrečného kódování, což je zpravidla způsobeno používáním deskriptorů při prvních kódech a analytických kódů teprve v pozdější fázi. Další varianta opětovného kódování je vzít si několik ústředních kódů, projít si všechny jejich výskyt a zjistit, jestli je možné citace podřadit pod jeden společný

kód. Někteří badatelé (např. Steinková, 2004) uvádějí jako užitečné **procedurální kódování**, kdy badatel při analýze dat použije standardizované kódovací procedury. To znamená, že můžeme použít kódování například podle metodologie zakotvené teorie Strausse a Corbinové (1999), nebo podle tematického modelu kódování Flicka (2004b). Ve výzkumné zprávě pak autor uvede, jaké analytické postupy využil, což čtenáři umožní udělat si představu o způsobu interpretace dat.

Shrnutí

Cílem této části o kritériích bylo podat vysvětlení několika základních kritérií a technik k jejich dosažení. Jedno z kritérií kvalitativního výzkumu se váže k významnosti (*relevance*) provedeného výzkumného šetření. Spočívá v dobré prezentaci závěry výzkumu, neboť je důležité vzbudit zájem čtenáře a přitom zachovat jasný a zřetelný výklad. Perfekcionistův badatelé mají často sklon k neustálému odkládání publikace výzkumné zprávy, ale měli by se smířit s tím, že zpráva bude vždy do jisté míry nedokonalá. Podstatné je, aby obsahovala zásadní objevy výzkumníka a dokázala je také přesvědčivě prezentovat čtenářské obci.

Dobry badatel by však neměl nechat uvažování o kritériích až do fáze psaní zprávy, ale měl by se jimi zabývat již při návrhu designu výzkumné zprávy. Jak bude vidět v následující části zabývající se nejnepřímým souborem kritérií výzkumu, některých požadavků na kvalitu výzkumu nelze dosáhnout zpětně.

2.4 Etické dimenze výzkumu

Prakticky v rámci každého výzkumu je třeba řešit určité etické otázky. Badatelé by se měli zaobírat etickými souvislostmi svého výzkumu nejen tehdy, když dělají výzkum vězeňkyní (Nedbálková, 2006b), užívatelů drog (Magolda, 2000) či radikálních ekologických aktivistů (Monaghan, 1993). Zvažovat důsledky svého výzkumu, zejména uveřejnění závěrů, by podle nás mělo patřit k nálezitostem každého kvalitativního výzkumu, který zkoumá člověka a jeho působení.

Etika výzkumu se také stala nedílnou součástí mnoha univerzitních kurzů, zejména těch z oboru filozofie výchovy a vzdělávání. Dnes se již předpokládá,

ŠVAŘÍČEK 43-50

že každá disertační práce, na poli kvalitativním i kvantitativním, bude obsahovat vyjádření k etickým otázkám výzkumu (Pring, 2002).

Etické dimenze kvalitativního výzkumu souvisejí s obecnými principy. Ty jsou v jednotlivých vědách formulovány již poměrně dlouhá léta ve formě etických zásad chování. Psychologové, sociologové, sociální pracovníci, učitelé i pedagogové mají vytvořené takovéto etické zásady v rámci svých asociací.¹⁸ Česká asociace pedagogického výzkumu (ČAPV) žádá etický kodex nevytvorila, a proto odkazujeme čtenáře k etickému kodexu pro výzkum vytvořený Britskou asociací pedagogického výzkumu v roce 1992, revidovaný v roce 2004 (viz Revised Ethical Guidelines, 2004).

Potřeba etického standardu pro výzkum vychází z jednoho zásadního předpokladu: Není možné zvažovat etické a morální konsekvence nějakého konkrétního výzkumu bez odkazování k seznamu norem a principů, protože etické zde znamená splnění určitých principů v rámci dané profesní skupiny. To sice může frustrovat ty, kteří hledají absolutní morální pravdy, podotýká Babbie (2007), ale je nezbytné si uvědomit „zjevnou“ dohodu o podobě etiky a morálky mezi členy určité skupiny.

Etické zásady výzkumu jsou formulovány v obecné rovině, v rovině principů. Nejsou to však návody ve smyslu kuchářských receptů, které když budeme přesně následovat, uvaříme vždy dobré jídlo. Jsou to obecné principy, se kterými si můžeme konfrontovat, nikoli přesná pravidla. Na každém badateli tak zůstává pečlivé zvažování všech etických aspektů jeho výzkumu. Morálnímu souzení a rozhodování se nelze vyhnout. Následující řádky se věnují několika základním principům.¹⁹

¹⁸ Psychologické asociace (Code of Ethics and Conduct, 2006), sociologické asociace (Statement of Ethical Practice, 2004), asociace sociálních pracovníků (Code of Ethics for Social Work, 2003), pedagogické asociace (Ethical Standards of the American Educational Research Association, 1992; Revised Ethical Guidelines for Educational Research, 2004).

¹⁹ Někteří metodologové umísťují etické dimenze v kapitolách věnovaných jednotlivým metodám sběru dat (např. Babbie /2007/, Patton /2002/). Domníváme se však, že etické otázky prolínají celý proces kvalitativního zkoumání, nikoli jen fázi sběru dat, podobně jako jiná kritéria kvalitativního výzkumu. Z těchto důvodů umísťujeme pojednání o etických otázkách zde.

2.4.1 Důvěrnost

Důvěrnost (*confidentiality*) znamená, že nebudou zveřejněna žádná data, jež by umožnila čtenáři identifikovat účastníky výzkumu. Pokud toho výzkumník nemůže dosáhnout, neměl by výzkumnou zprávu publikovat.²⁰

Badatel by měl ubezpečit všechny účastníky zkoumání o zachování důvěrnosti a měl by to důsledně dodržovat. Výzkumník by v žádném případě neměl sdělovat účastníkům nebo i svým kolegům informace od jiného účastníka výzkumu.

Základním imperativem je, aby nedošlo k žádné újme účastníků výzkumu. Někteří badatelé se domnívají, že dodržují zásady důvěrnosti dat, ale na začátku výzkumné zprávy uvedou, že děkují určité škole a jmenovitě několika učitelům za pomoc při výzkumu. Nedoporučujeme, aby se v práci vyskytla podobná informace jako v následujícím příkladu.

Příklad z výzkumu 2.5

„Řešitelský tým děkuje základní škole v Bradavících za spolupráci při výzkumu. Děkujeme všem pracovníkům školy, zvláště učitelům, žákům a jejich rodičům. Zvláštní dík patří panu řediteli Brumbálovi za vřelost, organizační pomoc a zajištění zázemí.“

Uvedený příklad se může v práci vyskytnout tehdy, když s tím všichni účastníci výzkumu souhlasí (Babbie, 2007). Nedoporučujeme to však z několika důvodů. Zaprvé to ovlivní průběh celého výzkumu z pozice účastníků výzkumu (např. pokud se výzkum týkal jedné školy, zpravidla lze velmi jednoduše zjistit konkrétní jména ukrytá pod pseudonymy), kteří sdělí pouze truismy a banální informace, zadruhé u výzkumníka vzniká pocit závazku vůči účastníkům, který může vést k nepublikování kritických (ale klíčových) informací, a zatřetí respondenti jednoduše mohou změnit názor. Když výzkum vyjde knižně, jeho účastníci uvedení pod pravými jmény si už náhle mohou přestat myslet, že „jim to nevaří“. Pseudonymy by také měly být vybrány nejenom pro osoby, ale také pro místa.

S otázkou ochrany soukromí účastníků výzkumu souvisí také způsob nakládání se získanými daty. Badatel by neměl skladovat data na volně přístupném místě a je také dobré mít chráněný vstup do počítače.

²⁰ Tickle (2002) popisuje, jak nakonec musel od publikování odstoupit, neboť mohlo dojít k identifikování školy a ředitele.

2.4.2 Poučený souhlas

Kromě principu důvěrnosti je dalším důležitým principem v každém sociálně-vědním výzkumu získání souhlasu od účastníků výzkumu. To by měl výzkumník nějakým způsobem zdokumentovat (nahradit na diktafon, vyphit formou láť).²¹ V literatuře (Homan, 2002) se hovoří o poučeném souhlasu (*informed consent*), což v pedagogické výzkumné praxi znamená, že s výzkumem budou dobrovolně souhlasit všichni jeho účastníci. V požadavku je obsažen předpoklad, že účastníci výzkumu budou seznámeni s povahou a veškerými případnými důsledky své účasti na výzkumu.

Nejčastějším nedodržením tohoto principu je, když výzkumníci zatajují důležité informace a poskytují klamné informace (jelikož se domnívají, že by nezískali souhlas s provedením výzkumu na dané škole). Příkladem je uvedení nesprávné informace o době trvání výzkumu (*Rozhovor bude trvat jenom pět minut... Ne skutečnosti jednu hodinu*) a o tématu výzkumu (*Výzkum na téma škola je prezentován jako výzkum komunikace žáků*).²²

Poučený souhlas se liší od předpokládaného souhlasu, který je v pedagogice mnohem častější: osoba povolující vstup výzkumníka do prostředí se vyjadřuje nejen o svém souhlasu s výzkumem, ale i o souhlasu ostatních učitelů a zejména žáků. Obvyklé je, že učitelé rozhodují za žáky o jejich souhlasu s výzkumem. V pozadí můžeme spatřit přesvědčení, že žáci základní školy nejsou dostatečně vyspělí k takovému rozhodnutí a že učitelé mají právo rozhodovat za žáky.

Někteří badatelé uvádějí, že jejich výzkumy nelze provést jinak než utajeně. Zaprvé si musíme položit otázku, jestli takový výzkum může přinést nejen pikantní informace, ale také informace zásadní pro zlepšení situace respondentů či podstatné pro vědecký diskurz. Z druhé se musíme ptát, jestli můžeme takovému výzkumu věřit. V předešlé části o důvěrnosti jsme zmínili, že jakýkoli příslušník vědecké komunity by měl mít možnost kriticky posoudit, jak byly závěry vyvozeny z dat. *Je to ušak možné i v případě „špionážního“ výzkumu?*

²¹ Písemný souhlas s výzkumem není vždy vyžadován, vyžadován vždy však je souhlas. Ústní souhlas je vhodné nahradit na diktafon spolu s vysvětlením podoby výzkumu a ujištěním o důvěrnosti dat. Souhlas vyslovený ústně je vhodný pro méně riskantní výzkumy a pro výzkumy s vysokou mírou ochrany účastníků (Kde by podpis mohl vést k identifikaci jedince).

²² Obava pramení z několika předpokladů: účastníci výzkumu budou ovlivněni touto informací, účastníci budou jednat přehnaně aktivně a kladně, učitelé mohou zatajovat důležité informace týkající se zkomunálního jevu a snaha vedení prezentovat škola v nejlepší světlo.

Podívejme se na známé příklady, kdy byl porušen princip poučeného souhlasu.

Příklad z výzkumu 2.6

Pravděpodobně neznámějšími jsou laboratorní experimenty zkoumající konformitu jednáni. Stanley Miligram například zadal respondentům, aby za španou odpověď dávali jiným respondentům elektrický šok (i přes nářky za stěnou). Bylo jim sděleno, že elektrické šoky modifikují človéka a pomáhají mu učít se.

Zdroj: Miligram, 1963

Příklad z výzkumu 2.7

Zájem Leo Festingera bylo studovat takové důvody konformního chování, kdy jedinec chce uniknout trestu (odmítnutí, vysměch skupiny) či získat odměnu v podobě přízné nebo akceptace ze strany skupiny. Aby to mohl studovat na případu jedné fanatické náboženské skupiny, jejímž posláním byla spása světa, předstíral sounděžitost se skupinou a stal se jejím členem. Skupina prohlásila, že město, ve kterém žila, bude pro svoji hříšnost zničeno, a proto město opustila. Když k žádné katastrofě nedošlo, skupina prohlásila, že žádná apokalypsa nebyla, protože ji svými modlitbami odvrátila (skupina tedy změnila původní názor v názor opačný a ještě více se semkla). Festinger posléze vytvořil teorii kognitivní disonance: Když lidé zjistí nekonzistentnost mezi svým postojem a chováním, cítí negativní napětí a mají tendenci tyto rozpory odstranit.

Zdroj: Krech, 1968

Lze porušit princip poučeného souhlasu?

Po výše uvedených příkladech se nelze nevyjádřit i k této možnosti. V mnoha případech sociálního výzkumu (např. Babbie, 2007) se můžeme dočíst, že když výzkumník cítí, že musí princip porušit, musí ho tedy porušit. Myslíme si, že není možné přistupovat k problému takto zjednodušeně.

Jednak z výše uvedeného nutného otevířeného přístupu k datům a jednak se domníváme, že porušení principu musí být plně zdůvodněno. Otázkou je, zda v pedagogických vědách existuje téma, pro které je nutné porušit výše zmíněné principy.

Také si musíme položit otázku, jestli je výzkumník tou kompetentní osobou, která má rozhodnout o způsobu provedení výzkumu. V takovém případě se jeví jako poměrně užitečný etický kodex výzkumu a funkce poradní etické komise, které jsou poměrně dlouhou dobu součástí univerzít a jejichž účelem je posu-

zovat etické dimenze všech výzkumů na dané univerzitě.²³ Některé grantové agentury již dnes požadují, aby byl výzkum schválen etickou komisí (Bradburn, Sudman, Wansink, 2004), která se skládá z odborníků a právníků.

Výše uvedené příklady (2.6 a 2.7) by dnes žádala etická komise neschválila (Patton, 2002). Nepovolují se výzkumy, kde by mělo dojít ke klamání účastníků výzkumu či kde jsou lidé zkoumáni bez svého souhlasu. Některé kritické hlasy namítají (např. Adlerová, Adler, 2001), že etické komise a etické kodexy slouží pouze k formální ochraně výzkumníka, popřípadě univerzity, místo toho, aby ochraňovaly účastníky výzkumu. Jak ukazují následující dva příklady, odvolávání se na etické kodexy však není vždy stoprocentní ochranou výzkumníka (před soudem či vězením).

Příklad z výzkumu 2.8

Tato ukázka dokládá, jak se může zvrtnout obyčejný výzkum restaurace. Magisterský student Státní univerzity v New Yorku prováděl výzkum chování a myšlení návštěvníků restaurace v New Yorku (prostřednictvím hloubkových rozhovorů a pozorování). V polovině výzkumu restaurace za podnikných okolností shořela. Když byl Mario Brajuha předvolán, aby policii předal svoje terénní poznámky, odmítl s odvoláním na slib důvěrnosti daný účastníkem výzkumu. Brajuha prošel dlouhotrvajícími soudy, které ho připravily o všechny peníze a nakonec skončil se studiem sociologie. Brajuha přitom neprováděl výzkum jedinců na hraně zákona, jako jeho kolega Scarce.

Zdroj: Brajuha, Hallowell, 1986

Příklad z výzkumu 2.9

Doktorský student sociologie, Rick Scarce, napsal knihu o ekologických aktivitách Eco-warriors: Understanding the Radical Environmental Movement (1990). O tři roky později byl povolán k soudu, aby vypovídal o tom, se kterými ekologickými aktivisty se stýkal. Soud vyšetřoval kauzu násilného vniknutí do univerzitních laboratoří ve Washingtonu, které vedlo k osvobození dvou desítek zvířat. Scarce odmítl u soudu odpovědět, se kterými ekologickými bojovníky rozhovořoval, a odvolával se při tom na právo chránit důvěrnost informací. Navíc se odvolával k tomu, že kdyby u soudu vypovídal, výzkumníkům by se nikdy nechtěl světovat s informacemi. Soud však neuznal právo výzkumníka na ochranu informací, a Scarce proto strávil půl roku ve vězení. Jak sám Scarce

²³ Teprve až od roku 1990 však většina zahraničních univerzit začala trvat na tom, že veškeré terénní výzkumy musí být schváleny etickou komisí (Adlerová, Adler, 2001). Negativním důsledkem toho je například fakt, že proces schvalování trvá dva až tři měsíce, což vede k oddálení vstupu výzkumníka do terénu (Banleyová, 2006).

přiznal, nikdy si nepřestavoval, že se kvůli výzkumu popisujícímu myšlení bojovníků za osvobození zvířat dostane do takové situace.

Zdroj: Monaghan, 1993

2.4.3 Zpřístupnění práce účastníkům výzkumu

V kvalitativním výzkumu se vedou velké debaty o tom, jakým způsobem by měly být výsledky výzkumu zpřístupněny účastníkům výzkumu. Jedna věc je však jasná: Pokud výzkumník respondentům slibí, že jim předá výsledky svého výzkumu, měl by to udělat (Woods, 2006). V opačném případě by byl nejen nezdořilý, ale mohl by tímto svým chováním znemožnit vstup do zkoumaného prostředí dalším výzkumníkům.

Problematické je však to, že odborný diskurz a diskurz praktické pedagogiky hovoří jiným jazykem. V mnoha případech to může vést k nepochopení výzkumné zprávy, zejména je-li založena na kvalitativní metodologii. Vznikají tedy následující otázky: *Pochopí účastníci výzkumnou zprávu? Měl by badatel výzkumnou zprávu nějakým způsobem přeložit a upravit pro účastníky výzkumu? Kdybychom dělali výzkum žáků, měli by mít rodiče k dispozici výzkumnou zprávu?*

Jak už bylo zmíněno, pokud badatel předá výsledky výzkumu účastníkům, bude tím nějakým způsobem ovlivněn? Například když je možné jednu situaci interpretovat dvěma způsoby, jeden je romantizující, druhý ironizující, na základě čeho se výzkumník rozhoduje, kterou interpretaci zvolí? Podobný „politický závazek“ mohou pocítovat výzkumníci vůči objednavatelům výzkumu, konkrétně vůči grantové agentuře. Dovolí si badatel publikovat práci v kritickém duchu, nebo raději upraví již během analýzy svoje interpretace tak, aby odpovídaly odhadované strategii grantové agentury?

Závěrem

V etice jako vědecké disciplíně vzniklo mnoho teorií (viz Kolář, Svoboda, 1997), kterými je možné poměřovat etické dimenze kvalitativního výzkumu a zejména etické kodexy. Konskvenencialisté se ptají na následky činnosti výzkumníků. Kladou si otázky jako *Nepřijdou účastníci výzkumu k psychologické či fyzické újmě?* *Co se stane v případě, že zveřejníme výzkumnou zprávu?* Oproti tomu se přívrženci deontologických teorií nezabývají následky, ale neodmyslitelnými právy účastníků výzkumu. *Jak byla ochráněna práva respondentů? Reklám výzkumník pravdu o výzkumu?*

Podle Murphyové a Dingwalla (2005) si obě skupiny neodporují, neboť výzkumníci mají povinnost ochraňovat účastníky před újmu (konsekven-
cialismus), ale stejně tak brát v úvahu jejich práva (deontologie). Principy
konsekvenencialistické a deontologické však mohou být v konfliktu: Máme
upřednostnit následky pro účastníky (nezveřejnit výzkumnou zprávu) před
sdělením pravdy vědecké komunitě (zveřejnit zprávu)?

Rubin a Rubinová (2005) hovoří o nutnosti vytvořit si etické rutiny během
výzkumu. Výzkumník by si měl nejen prostudovat etický kodex daného
oboru, ale s postupem bádání promyšlet a posuzovat, jaké jsou etické dimenze
jeho jednání.

3

Proces kvalitativního výzkumu a jeho plánování

Klára Šedová

V této kapitole bychom rádi ukázali kvalitativní výzkum jako proces sestá-
vajících z určitých typických fází a upozornili na nejdůležitější úkony a roz-
hodnutí, které je v určitých bodech nutno učinit.

Ačkoli zde budeme z didaktických důvodů prezentovat celý výzkumný
proces jako algoritmus, v němž jedna odlišitelná fáze následuje za druhou,
je třeba hned v úvodu zdůraznit, že jde pouze o pomůcku a že proces kvali-
tativního výzkumu není lineární, nýbrž **cirkulární**. Jednotlivé fáze se pře-
krývají, jsou realizovány paralelně a co více, výzkumník se neustále vrací
k předcházejícím stadiím a modifikuje je.

Rozdíl mezi organizační lineárního (kvantitativního) a cirkulárního (kvali-
tativního) výzkumného procesu dobře ukazuje Flicekovo (2006) schéma dvou
modelů výzkumu. Lineární model postupuje jednosměrně vpřed, od studia
teorie k tvorbě hypotéz, dále k jejich operacionalizaci, vytvoření výzkumného
vzorku, sběru dat, analýze a interpretaci dat a verifikaci hypotéz. Cirkulární
model má jasně rozpoznatelný začátek a konec. Na začátku jsou předpoklady,
se kterými výzkumník do procesu vstupuje, na konci potom nově vytvo-
řená teorie. Mezi tím však stojí cirkulární cyklus, ve kterém jsou současně
vybírány případy do vzorku, prováděn sběr dat a paralelně jsou tato data
analyzována a interpretována. Jednotlivé případy jsou porovnávány mezi
sebou, na základě rodících se analýz jsou vybírány nové případy a sbírána
další data. V kterékoli chvíli je možné se vrátit k některé z předcházejících
fází a modifikovat ji.